

DÜNYA VE DİL: DİLSEL GÖRELİLİK DÜŞÜNÇESİNİN FELSEFİ DEĞERLENDİRMESİ

Salime Gülay DOĞRU* - Mehmet Ali DOMBAYCI**
ÖZ

Bu çalışmada dilin, düşünce üzerinde etkili olduğunu iddia eden "dilsel görelilik", Humboldt, Sapir ve Whorf'un düşünceleri üzerinden, dil-düşünce ve dil-kültür ilişkisi açısından, felsefi olarak ele alınmaktadır. Humboldt dil-düşünce ilişkisini "eklemlenme" kavramıyla açıklar. Sapir dili düşüncenin kalıbı olarak kabul edip davranışlarla ilişkisini tartışır. Whorf'sa dili kültürel bir fenomen olarak görürken; düşüncenin dilsel olduğunu söyler. Dil-kültür ilişkisinde Humboldt'un açıklamalarına dayanan "dünya görüşü" kavramı önemlidir. Sapir kültürel deneyimi, toplum ve kavram açısından, Whorf ise "kavramsal sistemler ve dilbilgisi kuralları" açısından değerlendirir. Dilsel göreliliğe son şeklini veren Whorf'tur. 1960'lı yıllardan sonra konuyla ilgili çok sayıda deneysel çalışma yapılmıştır. Ancak ortak bir sonuca ulaşılamamıştır. Dilin düşünceye etkisi ne doğrulanabilmiş ne de yanlışlanabilmiştir. Dilsel görelilikle ilgili teorik tartışmalarsa hâlâ sürmektedir. Makalede bu tartışmalardan hareketle önce Humboldt, Sapir ve Whorf'un görüşleri açıklanmış ardından görelilik, nesnellik, dilin dünya deneyimine etkisi gibi konular tartışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Dilsel görelilik, Dünya Görüşü, Humboldt, Sapir, Whorf, dil-düşünce ilişkisi

WORLD AND LANGUAGE: PHILOSOPHICAL ASSESSMENT OF LINGUISTIC RELATIVITY THOUGHT

ABSTRACT

In this article, "linguistic relativity", which claims that language is effective on thought, is discussed philosophically in terms of language-thought and language-culture relations through the thoughts of Humboldt, Sapir and Whorf. Humboldt explains the language-thought relationship with the concept of "articulation". Sapir accepts language as the pattern of thought and discusses its relation with behaviors. Whorf accepts language as a cultural phenomenon; says that thought is linguistic. The concept of "world view" based on Humboldt's explanations is important in the language-culture relationship. Sapir evaluates cultural experience in terms of society and concept. Whorf, on the other hand, evaluates it in terms of "conceptual systems and grammar rules". Whorf gave linguistic relativity its final form. After the 1960s, many experimental studies have been carried out on the subject. However, a common conclusion could not be reached. The effect of language on thought has neither been confirmed nor falsified. Theoric debates on linguistic relativity still continue. In the article, based on these discussions, first Humboldt, Sapir and Whorf's views were explained and then subjects such as relativity, objectivity, and the effect of language on world experience were discussed.

Keywords: Linguistic relativity, Worldview, Humboldt, Sapir, Whorf, language-thought relationship

* Doktora Öğrencisi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Felsefe Grubu Eğitimi, Ankara / Türkiye E posta: salimegulay.dogru@gazi.edu.tr ORCID: 0000-0003-1818-5376

** Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Felsefe Grubu Eğitimi, Ankara / Türkiye E posta: dombayci@gazi.edu.tr ORCID: 0000-0002-2428-8884

Makalenin geliş tarihi: 29.01.2023
Makalenin kabul tarihi: 16.03.2023

Submission Date: 29 January 2023
Approval Date: 16 March 2023

Giriş

İnsan biyolojik olarak yaşam yolculuğuna dille başlamasa da onun kendini, dünyayı ve hemcinslerini fark etmesini sağlayan dildir. Dil insanın kendine ait dünya kurmasında büyük rol oynar: o, hem insanın gücüdür hem de insana güç veren bir güçtür. Bu güç, dış dünyanın, dil dünyasına çekilmesine neden olur. Bize dışsal olan, dünyamıza çekilirken olduğu gibi gelmez. Çünkü o, koruyan, doğal olanı biçimlendiren, dönüştüren “kültür” denilen çeperin içinden geçerek, kendini yeni formda sunar. Kültür insanın yapıp-etmelerini içine alırken, yaratıcılığı ve gelişimi ilke edinir. Bu süreçte kavramlar ve sözcüklerin önemi büyüktür. Kavramlar düşünme yetisi; sözcüklerse zihinsel ve fiziksel eylemlerle ilgilidir. Dil yetisi ve kültür oluşturma ihtiyacı insanlıkta ortaktır ancak her insanın dünyası aynı değildir. Dil farklılıkları; düşünceleri, eylemleri ve dünyaya yönelimleri çeşitlendirir. İnsanı, dili, kültürü bu açıdan ele alan düşüncelerden biri dilsel göreliliktir. Günümüzde dilsel göreliliğin iki büyük ismi Edward Sapir (1884-1939) ve öğrencisi Benjamin Lee Whorf (1897-1941)¹’tur. Sapir, Humboldt geleneğini devam ettirerek dil-kültür ilişkisini ele alır. Whorf bu düşünceyi ilerleterek ilke haline getirir.

Dilsel görelilik ilkesi; anadildeki sözcük dağarcığı ile dilsel yapının, kişinin dünya görüşünü sınırladığını veya etkilediğini¹ böylece farklı dilleri konuşanların dünya deneyiminin farklılaşacağını iddia eder. Dünya deneyimiyle; fiziksel nesnelerin algılanması, insan-çevre etkileşimi, kültürel detaylandırma, bilişsel yapılar kurma kastedilir.² Bugün dilsel görelilik üzerine yapılan çalışmalar; farklı dillerin, kişinin faaliyetleri, düşünceleri ve eylemleri üzerindeki etkisini açıklamayı amaçlar.³

Dilsel görelilik; antropolojik, dilbilimsel, felsefi hatta siyasi ve etik tartışmalara yol açan çok boyutlu bir konudur. Bu makalede konu felsefi boyutuyla ele alınacaktır. Konuyu felsefi değerlendirmek, temel kavramlarını ortaya koyup, problematik çevresinde irdelemek; tikel olandan hareket edip tümel olana yönelmek anlamına gelir. Örneğin dilin insan üzerindeki etkisini tartışırken tek dil üzerinden gitmek dilbilimsel araştırmaya yol açarken; felsefi araştırma tek dilin dışına çıkıp (bazen tekil diller üzerinden örnekler kullanılsa da) dil kavramı üzerinden hareket eder. Dahası düşünce ve dünya görüşü

¹ Alan S. Kaye, “Linguistic Relativity.” içinde *Key Ideas in Linguistics and The Philosophy of Language*, ed. Siobhan Chapman et al., Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009, 116.

² Filippo Batisti, “Linguistic Relativity and its Relation to Analytic Philosophy,” *Studia Semiotyczne*, 31 (2017):221, Erişim Tarihi: Temmuz 14, 2022, doi:10.26333/sts.xxxi2.10.

³ Filippo Batisti, “Is Linguistic Relativity a Kind of Relativism?,” *Paradigmi*, 37(2019): 420, Erişim Tarihi: Temmuz 14, 2022, doi:10.30460/95136.

kavramları da değerlendirilmektedir. Esasında filozoflar ve felsefe çevrelerince dilsel görelilik ele alınırken zaten bu kavramlar kullanılmıştır. Bu çalışmanın farkı, konuya “görelilik” ve “nesnellik” kavramlarının eklenmesiyle ontolojik ve epistemolojik değerlendirmeler içermesidir.. Ontolojik değerlendirmede insanın dil sayesinde dünyayla kurduğu bağ, evrensel ve bireysel olan üzerinden; epistemolojik değerlendirmedeyse, dil-dünya bağının etkileri, bilişsel süreçler ve kavramsal sistemler üzerinden tartışılmaktadır.

Ele alınan problem; insana kendine ait dünya kurma olanağı veren dil ile doğal dünya arasındaki bağın nasıl ve ne şekilde kurulduğudur. İnsan ve doğa arasındaki ilişkinin sonucunda kültür ortaya çıkar. Dil-kültür ilişkisi burada ele alındığından daha geniştir. Bu makale devam ettirilmesi planlanan dil-kültür ilişkisiyle ilgili araştırmaların bir parçasıdır ve başlangıç makalesi olarak tasarlanmıştır. Çalışmaların seyri Herder ve Humboldt gibi daha spesifik filozoflarla devam edip; konunun, dil, insan, kültür, eğitim ve tüm bunları içine alan Bildung kavramında özelleştirilmesi planlanmaktadır. Planlanan çalışma dizisi günümüzden başlayarak geçmişe doğru giden, ardından konuyu yeniden günümüze getiren bir seyirde ilerleyecektir. Bu makalede ülkemizde yeterince çalışılmamış dilsel görelilik ilkesi tanıtılıp, literatürdeki boşluğun nispeten giderilmesi amaçlanmaktadır. Ancak çalışma dilsel görelilik düşüncesine giriş olarak değerlendirilmemelidir. Aksine konunun temeli (Humboldt) ve 20. yüzyılda kurulmasıyla (Sapir ve Whorf'un) ilgili üç ismin düşüncelerini açıkladıktan sonra dilsel görelilikle bazı problemler tartışılmakta, konu üzerine yapılmış refleksiyonla alanda kullanılan kavramların açıklığa kavuşturulması hedeflenmektedir.

Dilsel Görelilik Düşüncesi

18. yüzyılda dil, rasyonaliteden ziyade duyuşsal ifade biçimleriyle ilişkilendirilir. Buna göre dil, Aydınlanmanın soyut ve evrensel aklının ürünü olarak değerlendirilmez aksine insanın duyuşsal varoluşuyla bağlantılandırılır ve düşünmenin konuşmayla özdeşliği vurgulanır. Dahası bu dönemde dillerin çeşitliliği, bu çeşitliliğin ulusal karaktere etkisi, dilin düşünmeyle doğrudan ilişkili olduğu ve farklı dillerin farklı düşünme biçimlerine yol açtığı görüşleri ortaya çıkar. Bunlar içinde özellikle Humboldt'un düşünceleri önemlidir. Humboldt'a göre dil -ilk ortaya çıktığında- bir yere kadar özerk, konuşmacının

duyusal yaşamını şekillendiren bağımsız bir güçtür ve o, dilsel görelilik düşüncesinin atası kabul edilir.⁴

19. yüzyıldan itibaren tarihsel okullar ortaya çıkar ve bireyselliğin anlamı değişir. Bir tarafta pozitivizm belirleyiciliği etkinliğini devam ettirir diğer taraftan tarihselciliğin getirisi olarak görelilik kuramları ortaya çıkmaya başlar. Örneğin; doğa bilimlerine Einstein'ın görelilik kuramı damgasını vurur. Aynı dönemde Sapir ve Whorf tarafından, temellerini Humboldt'un dil anlayışından alan, dilsel görelilik ilkesi ortaya konur. Humboldt'a göre her dilin kendi dünya görüşü vardır. Dil düşünmenin temelinde olduğu için o dili konuşanlar arasında dünyayı görmenin ve dünya tasarımının ortak temelleri bulunur. Humboldt'un düşünceleri, Sapir tarafından takip edilir.

Dilsel görelilik, özellikle Whorf tarafından ortaya konmuş biçimi, dilsel davranışların, kültürel ama dilsel olmayan davranışlara etki ettiğini varsayar.⁵ Davranışlar genellikle kültür, kavram ve şemaların yönlendirdiği, rastgele olmayan tepkilerdir.⁶ Whorf müfettiş olarak çalıştığı yıllarda, fabrika yangınlarının nedenleri hakkında raporlar hazırlarken dil ve davranış arasındaki bazı ilişkileri tespit eder. Ona göre yangınların ortaya çıkışı - fiziksel durumların yanında, bu durumlarda kullanılan sözcük ve uyarı işaretlerinin anlamlarıyla da ilişkilidir. Anlam dilseldir ve insan davranışlarını yönlendirebilecek güce sahiptir. Örneğin işçiler "dolu" olduğu belirtilen benzin varillerinin yanında sigara içmezken, "boş" olduğu belirtilen varillerin yanında sigara içmektedir. "Dolu" sözcüğü tehlikeyi çağrıştırdığından işçiler, daha özenli davranmışlardır. Fakat "boş" sözcüğü atıl vb. anlamlara geldiğinden ve yangın tehlikesini çağrıştırmadığından işçiler, boş varillerin yanında sigara içme davranışı göstermiştir. Fakat boş varillerdeki buhar ya da sıvı kalıntıları hesaba katılmamış ve bu durum, fabrika yangınlarına neden olmuştur.⁷ Dilsel görelilik ilkesinin temeli, Whorf'un bu yıllarda edindiği deneyimlere dayanmaktadır.⁸ Burada dilin, dilsel olmayan davranışlardaki rolü, dilin düşünceye etkisiyle ilgilidir.

⁴ Roger Langham Brown, *Wilhelm von Humboldt's Conception of Linguistic Relativity*, Paris: Maouton, 1967, 18-19,84.

⁵ Brown, *Wilhelm von Humboldt's Conception of Linguistic Relativity*, 10.

⁶ William E. Bittle, "Language and Culture Areas: A Note on Method." *Philosophy of Science*, 20 no 4 (1953): 253.

⁷ Benjamin Lee Whorf, *Language, Thought and Reality*, New York: Press of Massachusetts Institute of Technology, 1959, 136.

⁸ Kaye, "Linguistic Relativity," 116.

Dilsel Düşünce

Aydınlanma filozoflarına göre düşünce, dilden önce gelir. Romantiklere göreyse dil ve düşünce eş zamanlı ortaya çıkar. Bu iki varsayımdan yola çıkan Humboldt'un dilsel görelilik düşüncesine etkisi; dil biçimlerinin, düşünme biçimleri ve dış dünyanın organize edilmesinde etkili olduğunu ve dillerin yapısal olarak çeşitlilik gösterdiğini vurgulamasıdır.⁹ Humboldt'a göre;

“Dil, düşüncenin biçimlendirici organıdır. Zihinsel (geistig), içsel ve bir dereceye kadar iz bırakmadan geçici olan entelektüel faaliyet (intellectuelle Thätigkeit) konuşmadaki ses aracılığıyla duyulara dışsal ve algılanabilir hale gelir.”¹⁰

Duyusal izlenimler zihin (Geist) tarafından biçimlendirilip kavram haline getirilir. Kavram sesle birleştirilir. Humboldt buna “Eklemlenme (Articulation)”¹¹ adını verir. Böylece kavramlar oluşur ve düşünme gerçekleşir.¹² Kavram ve sözcük, eklemli (Articulirten) düşünme sayesinde eş zamanlı oluşur ancak düşünmeye güç veren dildir.

Humboldt'ta düşünmenin tamamen dile bağlı olmadığını açıklamak için, eklemli düşünme ve ilkel düşünme arasında ayırım yapmak gerekir. İlkel düşünme; kavramsal ve öz bilincin olmadığı hayvanlarla bebeklerde görülen duyusal farkındalık durumudur. Eklemli düşünmeye kavramsal ve özbilincin olduğu düşünmedir. İlkel düşünmeden eklemli düşünmeye geçişi sağlayan, dikkat ve soyutlamayı öne çıkaran refleksiyondur.¹³ Yani eklemli düşünmeye yol açan duyusal olanla zihinsel olan arasında sentez kurulmasıdır. Bebekler henüz duyusal aşamada olduğundan düşünceleri eklemli değildir. Onlar ancak bilinçlendikçe ve refleksiyon yapabilir hâle geldikçe yani insan

⁹ Brown, *Wilhelm von Humboldt's Conception of Linguistic Relativity*, 54, 93.

¹⁰ Wilhelm von Humboldt, *On Language: The Diversity of Human Language Structure and Its Influence on The Mental Development of Mankind*, çev. Peter Heath, Cambridge: Cambridge University Press, 1988, 54.

¹¹ Humboldt kendi kaynaklarında kullandığını “Articulation” teriminin TDK'daki karşılığı artikülasyondur. Artikülasyon Türkçeye “telaffuz” olarak çevrilmiştir. Ancak telaffuz sözcüğün sadece fonetik unsuru vurguladığı için, Humboldt'un ses ve kavramın sentezi olarak tanımladığı Artikülasyon kavramına karşılık gelmekte yetersiz kalmaktadır. Ses ve kavram sentezi “eklemleme” teriminde daha açık görünmektedir. Ayrıca “Articulation” teriminin “artikülasyon” olarak çevrilmesi durumunda, terimle ilgili “Articulirten” diğer sözcüklerin çevirisi zorlaşmaktadır. Bundan dolayı metin içinde Articulation, “eklemleme”; Articulirten “eklemli” biçiminde Türkçeleştirilmiştir.

¹² Humboldt, *“On Language,”* 56.

¹³ Martin L. Manchester, *The Philosophical Foundations of Humboldt's Linguistic Doctrines*, Amsterdam: John Benjamins, 1985, 33.

dünyasına adım attıkça (konuşmayı öğrenme safhasına denk gelir) eklemli düşünmeye başlar. Humboldt'a göre dil, insanın insan olmasını sağlar. Konuya anadil açısından bakıldığında sanki insan anadilinin yazgisından kurtulamayan bir mahkûm gibi görülebilir ancak dil insanın hapisanesi değil, olanağıdır. Çünkü insana güç veren dil, insan güçlerinin tezahürüdür.

Humboldt gibi Sapir'de dil-düşünce ilişkisini kavram ve ses sentezine bağlar. Ona göre insan, dili iç güdülerinden hareketle oluşturamaz, kültürel olarak edinir. Ateşin keşfi gibi ilkel başarılar ve gelişmeler bile dil olmadan olanaklı değildir. Çünkü dil insan davranışlarının derinine kök salmıştır ve dil "düşüncenin kalıbı"dır.¹⁴ Dilin, düşünmeyle konuşma için kalıplar sunması, kavramların cümleye örtük olarak girmesiyle ilgilidir ve örtük kavramlar analiz edilmelidir. Örneğin "çiftçi ördek yavrusunu öldürdü" cümlesi İngilizcede, mesleği çiftçi olan birinin küçük bir ördeği öldürdüğü şeklinde görselleştirilir. Almancada kavramsal olarak bunun nasıl olduğu; Kwakiutl Indian dilindeyse ördeğin çiftçiye ait olup olmadığı da belirtilir.¹⁵ Dillerin form verdiği kavramlar, dilin örtüsü haline gelir. Dolayısıyla dil-düşünce ilişkisinde belli bir dilin kavramsal örtüsü ele alınmalı ve gerçekliğin ifadesinde dilin sahip olduğu olanaklar göz önünde bulundurulmalıdır.

Sapir'e göre insanın gerçek dünyası, nesnel dünya değildir, dil alışkanlıkları üzerine kurduğu toplumsal dünyadır ve bu dünyanın rehberi dildir. Çünkü dil sosyal süreçler hakkında düşünceleri koşullandırır. Her dil, toplumunun gerçeğini yansıttığından, toplumların dünyası birbirinden farklıdır.¹⁶

Sapir'in öğrencisi Whorf'a göreyse insanların ne düşündüğü, nasıl düşündüğü ve düşünceleri arasındaki farklılıklar, psikolojinin ve sinir biliminin değil, kültürel araştırmaların konusudur. Düşünmenin analizi beynin biyolojik işlevlerinden çok, derin dilbilimsel analizi gerektirir, çünkü düşünme, dilsel; dilse kültürel bir fenomendir. İnsan dilin içinde yaşamaktadır ve onu çevreleyen dilsel güçlerin farkında değildir. Düşünce, dilde gerçekleşir. Düşünmenin ne olduğu ancak karşılaştırmalı dil incelemesiyle ortaya çıkarılabilir. Farklı diller; iletişim biçimlerini ve kategorilerini kültürel olarak düzenler, doğayı analiz eder, ilişki ve fenomen türlerinin fark edilmesini sağlar, sorgulamayı yönlendirir,

¹⁴ Edward Sapir, *Language: an Introduction to The Study of Speech*, New York: Harcourt, 1921, 4, 21-23.

¹⁵ James Underhill, *Humboldt, Worldview and Language*, Edinburg: Edinburg University Press, 2009, 28.

¹⁶ Edward Sapir, *Language, Culture, and Personality*, Editör David. G. Mandelbaum, Berkeley, Los Angeles, California: University of California Press, 1949, 68-69.

bilinci inşa eder ve her dil bunları gerçekleştirmek amacıyla farklı sistemler ortaya koyar.¹⁷ Dil, deneyimleri, duyguları, düşünceleri biçimlendirir. Sözcüklerin varlığı, düzeni ve söz dizimi, düşünmeyi etkiler. Böylece aynı gerçeklik dillerin her birinde -kişiyi gerçekliğin farklı ilişkilerine odaklanmaya yatkın hale getirdiğinden- farklı ifade edilebilir.¹⁸ Bu da dilsel görelilik ilkesinin önemli kavramlarından “dünya görüşü” ile ilişkilidir.

Dünya Görüşü ve Kültür

Humboldt, tarihin canlı kayıtları ve halk zihniyetlerinin deposu olan dil çeşitliliğini temele koyar. 20. yüzyılın başında Whorf, gerçekliğin, bilimde ele alındığı gibi nesnel, evrensel olmadığını söyleyerek dil-deneyim ilişkisini gündeme getirir¹⁹ ve gerçekliği dile teslim eder. “Dilin taşıdığı dünya görüşü” ifadesiyle; dünya anlayışları ve kavrayışlarının dillere ve kültürlere göre değiştiği anlatılır. Humboldt, Sapir ve Whorf’un düşüncelerini detaylandırmadan önce “dünya görüşü” kavramı tanımlanmalıdır.

Kökene Almanca olan kavramın anlamıyla ilgili bazı belirsizlikler vardır. Çünkü Almancada “dilsel dünya görüşünü ifade eden “Weltansicht” ile ideolojik dünya görüşünü ifade eden “Weltanschauung” ayrımları, Türkçede ve İngilizcede bulunmamaktadır. İngilizcede iki kavram da “worldview” olarak çevrilmiş ve Türkçede bu kullanım devam ettirilmiştir.

Weltansicht, bireyin dünyayı anlarken kullandığı kavramsal çerçeveyi, toplumun ortak dünya anlayışını ve geleneksel inançlarını ifade ederken; Weltanschauung, aynı dilsel toplulukta farklı dünya görüşlerinin benimsenmesi anlamına gelmektedir.²⁰ Yani Weltansicht, bireyin diğer bireyler ve toplumla ortaklığını ifade eder. Ortaklığın kaynağı dil ve kavramlardır. Weltanschauung ise aynı toplumdaki bireylerin farklılaşmasını ve düşüncelerinin aynı olmamasını sağlar.

Dünya görüşü UNESCO gibi uluslararası kuruluşlar, Avrupa Birliği gibi siyasi kurumlar ayrıca sosyolog, tarihçi ve kültür düşünürleri tarafından kültürel

¹⁷ Whorf, *Language, Thought and Reality*, 65-68, 252.

¹⁸ Peter Mosenthal, “Language and Thought,” *Theory Into Practice*, 14(1975): 307-308, Erişim Tarihi: Temmuz 28 2022, doi:10.1080/00405847509542592.

¹⁹ John A. Lucy, “Through the Window of Language: Assessing The Influence of Language Diversity on Thought,” *Segunda Epoca*, 20, no 3(2005): 300-301.

²⁰ Underhill, *Humboldt, Worldview and Language*, 121.

perspektifi ifade edecek şekilde kullanılsa da,²¹ bugün sıklıkla, siyasi ve toplumsal çıkarımlarla dolu “ideoloji” kavramıyla ele alınmaktadır. Böylece kültürün gündelik pratiklerle şekillenebileceği düşüncesi ihmal edilmiştir.²² Bunun nedeni Nazi döneminde Weltanschauung teriminin siyasi ve ideolojik anlamlar yüklenerek, bağlamından kopararak kullanılmasıdır.²³ Whorf, Weltanschauung’u dilsel boyutunu gözeterek kullanmıştır. Humboldt, Weltansicht ve Weltanschauung ayrımını korumuştur.

Humboldt’a göre her dilin, kendine özgü bir dünya görüşü (Weltansicht) vardır. “Dil, insan ile insanı içten ve dıştan etkileyen doğa arasına girer. Nesnel dünyasını özümsemek ve işlemek için kendisini ses dünyasıyla çevreler.”²⁴ Dil, insan ve dünya arasında içsel bağlantı kurar, onları ayırmaz, zihinde bütün hale getirir. Çünkü dil, doğadaki maddi öğeleri alıp, onları biçimlendirir. Sözcük, bilincin kopyası değildir, doğanın bilinçte üretilmiş resmidir.²⁵ Bilinç, dilin gerçeklikle temasına ve bireyselliğine bağlıdır. Dil, zihinsel ve duyusaldır; nesnel gerçekliği ve öznel içselliği inşa eder. Bilinç, bu dilsel iskelet etrafında edimselleşirken, kendine özgü kültürü yaratır.²⁶

Humboldt’a göre tüm diller, zihnin (Geist) tezahürüyle doğmuştur. Dilin ögesi olan seslerin, zihinsel formla damgalanmasıyla diller çeşitlenir. Çünkü zihinler de birbirinden farklıdır. Hem bireysel hem toplumsal yönü bulunan dil, Humboldt’un birey olarak gördüğü her ulusun zihni tarafından farklı biçimlendirilir. Uluslar birbirlerinin karşısında bireyken, kendi içlerinde tutarlı bütünlüklüdür. Bu bütünlüğü mümkün kılan, dilin taşıdığı ve ulusla dilin karşılıklı gelişimini sağlayan “dünya görüşü” (Weltansicht) dır.

Weltanschauung olarak dünya görüşü, insan tarafından yaratılmıştır ve Humboldt’a göre dile tepki verir.²⁷ Sonuçta Weltansicht, kendi yarattığı Weltanschauungu kapsar. Çünkü zihin, dünya algılarının hepsinde etkindir ve zihinle dil her zaman beraberdir.

Dilin dünyayı biçimlendirme gücü, algısal süreçlerle düşünmeye etkisi, bu etkinin her dilde farklılaşması ve her dilin kendine özgü sabit yapısının bulunması düşünceleriyle Humboldt, dilsel göreliliği öncelemiştir. Onun dilsel

²¹ Underhill, *Humboldt, Worldview and Language*, x.

²² Hill ve Mannheim, “Language and World View,” 381-382.

²³ Underhill, *Humboldt, Worldview and Language*, 139-140, 145.

²⁴ Humboldt, “*On Language*”, 60.

²⁵ Humboldt, “*On Language*”, 59-61.

²⁶ Taylan Altuğ, “Bedia Akarsu Armağanı” içinde Dil ve Bilinç, ed. Betül Çotuksöken ve Doğan Özlem, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2000, 282.

²⁷ Humboldt, “*On Language*,” 140.

görelilik anlayışı; dillerin kendi içinde nesnelleştirdiği dünyaları olduğudur.²⁸ Nesnelleştirilmiş dünyalar ulusal karakterle ilgilidir.

18. yüzyıldan önce ulusal farklılıklar, “doğal çevre” bağlamında açıklanırken; 18. ve 19. yüzyılda ulusların karakter farklılıkları, Humboldt’ta da görüldüğü gibi, dil üzerinden açıklanır.²⁹ Bunun nedeni 18. yüzyıla doğru yeni dillerin keşfedilmesi ve Fransız Devrimidir. Humboldt, döneminin entelektüel ve toplumsal gelişmelerinden etkilenir fakat Fransız Devrimindeki ulusçuluk fikrinden daha farklı düşüncelere sahiptir. Çünkü Humboldt’un dilbilimsel çalışmalarının kapsamı, oldukça geniştir; topluluk/kabile/ulus olarak nitelendirdiği yerlilerin dilini içine alır.

Ulus-dil ilişkisi 20. yüzyılda kültür-dil bağlamında tartışılır.³⁰ Sapir, çevre kavramını ele alıp, dil-kültür bağlantısı açısından değerlendirmiştir. Sapir’e göre, insan yaşamı ve kültür, çevreye indirgenmemelidir ama çevrenin dile etkisi, göz önünde bulundurulmalıdır. Çevresel etkinin kültürel olarak duyulabilmesi için, sosyal güçler tarafından desteklenip dönüştürülmesi gerekir. Fiziksel çevre ancak sosyal çevrenin ona ilgisi oranında dil ve kültürü etkiler. Çevrenin dile etkisi sözcük dağarcığında ortaya çıkar. Dildeki sözcükler: topluluğun dikkatini çeken şeyleri, fikirlerini, ilgi alanlarını ve uğraşlarını ortaya koyar.³¹ Örneğin Nootka Kızılderilileri ve Southern Paiute’sis kıyıda yaşayan topluluklar olmasına rağmen; Nootka deniz hayvanlarıyla ilgili, Southern Paiute ise nehir yatağı, ışık alan dağ gibi coğrafi betimlemeler yapan zengin sözcüklere sahiptir.³² Benzer fiziksel çevrelerde yaşayan toplulukların dillerindeki farklılık, sözcüklerin fiziksel çevre değil, sosyal çevre tarafından belirlendiğinin örneğidir. Yani fiziksel çevrenin dile etkisi sosyal çevrenin gerisindedir.

Sapir, dille kültürü beraber ele alır. Dil doğrudan deneyimle iç içedir, hem deneyimin keşfine yardım eder, hem keşfi geciktirir. Yardım ve engelleme süreçlerinin ayrıntıları, farklı kültürlerde farklı anlamlarda depolanır. Kültürel kalıpları taşıyan dil, kültürü; dilbilimse, kültürün psikolojik coğrafyasını anlama konusunda rehberlik eder. Çünkü pek çok nesnenin ve düşüncenin yayılımı terminolojileriyle bağlantılıdır ve terimler gözetilerek bunlar üzerinde çalışılabilir. Dolayısıyla dil, kültürü anlamının rehberidir.³³ Dahası dil kültürel

²⁸ Brown, *Wilhelm von Humboldt's Conception of Linguistic Relativity*, 116.

²⁹ Brown, *Wilhelm von Humboldt's Conception of Linguistic Relativity*, 70.

³⁰ Brown, *Wilhelm von Humboldt's Conception of Linguistic Relativity*, 70.

³¹ Sapir, *Language: an Introduction*, 226-228.

³² Edward Sapir, “Language and Environment,” *Am. Anthropol.* 14, no 2 (1912): 229.

³³ Sapir, *Language, Culture, and Personality*, 15, 8, 74, 68, 70.

gelişimin önkoşuludur. Kültürel içerikler dille ifade edilir ve kültürel olan her şey dilin içindedir. Kültürel deneyim arttıkça, dil genişler. İnsanlar kültür denilen ortak anlayışa katılmak için, verili olanı aşır, fiili olanla iç içe geçirebileceği yenedünyalar yaratma gücüne sahiptir. Örneğin hayatında hiç fil görmemiş biri, tereddüt etmeksizin filden bahsetmeye devam etmektedir.³⁴ Dolayısıyla insan, kültür dünyasını genişletmek için, deneyimlemediği dünyayı bile kavramlar yoluyla varedebilir. Kültürel gelişimde dilin etkisi böylesine büyüktür.

Sapir dilin yarattığı dünya görüşü konusuna Whorf'tan daha temkinli yaklaşır.³⁵ Sapir'e göre dil, toplumu konuşma alışkanlıkları yoluyla bir araya getirir. Ses ve kavram birleşimine dayanan konuşma alışkanlıkları, dilden dile değişir ve bu kavramsal görelilikle ilgilidir. Öğrencisi Whorf onun düşüncesini geliştirerek dilsel görelilik ilkesini ortaya koyar.

Whorf'a göre anadil; düşünceyi, algıyı ve bilişsel süreçleri etkilemektedir. Bundan dolayı farklı kültürler aynı fenomeni farklı biçimlerde, farklı niteliklerini öne çıkararak adlandırmıştır. Whorf bu durumu şöyle açıklar:

“Doğayı anadillerimizin belirlediği çizgiler boyunca inceleriz. ... Dünya, zihnimiz tarafından organize edilmesi gereken kaleydoskopik bir izlenim akışı içinde sunulur ve bu, dünyanın, büyük ölçüde zihnimizin dilsel sistemler tarafından temsil edildiği anlamına gelir. Doğayı parçalara ayırırız, kavramlar halinde düzenleriz ve ona anlamlar yükleriz. Çünkü konuşma topluluğumuz boyunca geçerli olan ve dilimizin kalıplarında kodlanmış bir biçimde, onu bu şekilde düzenlemeye yönelik bir anlaşmanın taraflarıyız. Bu anlaşma, üstü kapalı ve belirtilmemiş bir anlaşmadır ancak şartları kesinlikle zorunludur. Anlaşmanın belirlediği verilerin organizasyonuna ve sınıflandırılmasına üye olmak dışında hiçbir şekilde konuşamayız”.³⁶

Zorunlu olarak taraf olunan anlaşmanın temelinde, kendiliğinden oluşmuş, istem dışı dil kalıplarını ve genel olarak dilbilgisi kurallarını ifade eden, dilin arka planı, bulunur. Ancak dilbilgisi dilde örtük olarak bulunduğu insan onun bilincinde değildir. Her dilin kendine özgü biçimselleştirilmiş dilbilgisine Whorf, “dilsel görecelik ilkesi” (linguistic relativity principle) adını verir. Böylece farklı dilleri konuşan kişilerin, kendi dillerine has dilbilgisel

³⁴ Sapir, *Language, Culture, and Personality*, 1, 6-7.

³⁵ Manfred Kienpointner, “Whorf and Wittgenstein. Language, World View and Argumentation”, *Argumentation*, 10, (1996): 476.

³⁶ Whorf, *Language, Thought and Reality*, 212-214.

kurallar tarafından “farklı gözlem türlerine ve dışsal olarak benzer gözlem eylemlerinin farklı değerlendirmelerine yönlendirildiğini” ve sonuç olarak dünyaya ilişkin farklı görüşlere ulaştıklarını söyler. Dolayısıyla diller farklılaştıkça, dil bilgisi; dilbilgisi farklılaştıkça dünyanın algılanması farklılaşır.³⁷ Diller dünyaya ilişkin farklı algılar sunduğundan ve kavramlar dile bağlı olduğundan, burada hem dilsel görelilik hem kavramsal görelilik hâkimdir.

Her dilin deneyimi organize etmek için kullandığı kavramsal sistemi, o dilin kendine özgü dünya görüşünü açığa çıkarır. Whorf’a göre dil bir taraftan gerçekliğe uygun olarak kullanılır. Örneğin herkes aynı takım yıldızını görür ve dile getirir.³⁸ Öte yandan Whorf dilsel görelilik ilkesiyle gerçeklikten dile giden akışı tersine çevirip dilden gerçekliğe giden bir yol açar. Buna olanak verense düşüncenin dile bağlıdır.

Whorf gerçeklik konusunda rölativisttir çünkü dillerin farklı ve ölçülemez kavramsal sistemlere sahip olduğuna inanır. Değer konusundaysa nesnelcidir çünkü objektif gerçeklik olduğuna inanır. Bundan dolayı bazı dillerin diğerlerinden üstün ve bilim yapmak için daha uygun olduğu söyler.³⁹ Örneğin Hopi dili⁴⁰ İngilizceden daha donanımlıdır. Whorf’un bu iki dili karşılaştırdığı “An American Indian Model of the Universe” de “kavramsallaştırma” yerine “yapılandırma”; “dünya görüşü” yerineyse “metafizik” terimlerini kullanır.⁴¹ O, dünya görüşünün, dilde gizlenmiş bir metafizik olarak bulunduğunu söyler. Dillerdeki örtük metafizik, konuşucuları tarafından “yaklaşık olarak açıklığa kavuşturabilir”⁴² ve dilin dışsal gerçeklikten bağımsız olmadığını gösterir.⁴³ Her dil dışsal gerçekliği özgün biçimde tanımlama, bildirme ve betimleme eğilimindedir.⁴⁴

³⁷ Whorf, *Language, Thought and Reality*, 221, 214-215.

³⁸ Max Black, “Linguistic Relativity: The Views of Benjamin Lee Whorf”. *The Philosophical Review*, 68 no 2 (1959): 231.

³⁹ George Lakoff, *Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About The Mind*, Chicago: University of Chicago Press, 1987, 324.

⁴⁰ ABD’nin kuzeydoğusunda yaşayan Hopi yerlilerinin kullandığı dildir.

⁴¹ Farzad Sharifian, “Cultural Linguistics and Linguistic Relativity,” *Language Sciences* 59, (2016): 88, Erişim Tarihi: 28 Mayıs 2021, doi:10.1016/j.langsci.2016.06.002.

⁴² Whorf, *Language, Thought and Reality*, 58.

⁴³ Black, “Linguistic Relativity,” 234.

⁴⁴ Bittle, “Language and Culture Areas,” 254.

Dilsel Görelilik Düşüncesinin Ontolojik ve Epistemolojik Olarak Değerlendirilmesi

Bu bölümde önce yapının kurulmasını sağlayan kavramsal sistemler ve konuyla ilgili deneysel çalışmalar, ardından insan-dünya etkileşiminin yapısı ve dilin rolü değerlendirilerek; görelilik ve nesnellik zıt kutuplar mıdır? Bilişsel süreçler ve kavramsal çerçeveler, dünya algısını farklılaştırır mı? Eğer öyleyse farklılıkları uzlaştırmak olanaklı mı? gibi sorulara cevap aranmaktadır.

Dil felsefesinde; dilin düşünce ve gerçeklik üzerindeki etkisi ve etkinin “bireysel” görüntüsü 18. yüzyıla kadar böylesi bir açıklıkta işlenememiştir çünkü “farklılığı” temele alan bu düşüncelerin söylenebilmesi için Skolastik düşüncenin çözülüp, tümelin yerini bireye bırakması gerekmektedir. Ardından gelen 200 yıl boyunca, ulaşım ve iletişim araçlarının gelişmesiyle “farklı” (kültürler, topraklar, diller) olan keşfedilmeye başlanır. Teknoloji ve bilimdeki gelişmelerle de karşılaştırma için yöntem ve uygulama araçları sağlanır. Böylece 18. yüzyıla kadar felsefi spekülasyona konu olan dil, 19. yüzyılda dilbiliminin ortaya çıkmasıyla yöntemsel olarak ele alınmaya, 20. yüzyıldaysa sosyoloji, antropoloji gibi bilimlerin doğup, dilbilimindeki ilerlemelerle beraber teorinin yanında pratik/deneysel olarak araştırılmaya başlanır.

Dilsel Görelilik, Dilsel Determinizm ve Deneysel Çalışmalar

Dilsel göreliliğin üç ana varsayımı vardır: 1) A ve B iki farklı dildir. 2) A ve B dilindeki farklar A dilinin kültürüyle B dilinin kültürü arasındaki farklılıklarla da ilişkilidir. Bu iki varsayım dilsel göreliliğin “zayıf” versiyonu olarak bilinir. 3) A dilinin yapısı A kültüründeki davranış yapılarını belirler. Buysa dilsel göreliliğin “güçlü” versiyonu olarak bilinir.⁴⁵ Güçlü versiyona göre dil, düşünceyi “belirler” ve bu görüş dilsel determinizm (*linguistic determinism*) olarak adlandırılır. Dilsel göreliliğin zayıf versiyonuysa anadilin düşünme ve algılamayı “etkilediğini” iddia eder ve dilsel görelilik (*linguistic relativity*) olarak adlandırılır.⁴⁶ Bu ayırmadan yola çıkarak Humboldt, Sapir ve Whorf’un düşünceleri yorumlanmalıdır.

Humboldt felsefesinde, birey, düşündüğüyle dile getirdiği arasında boşluk hissederse dil kullanımını değiştirebilir. Bireyin dilini değiştirebilme gücünün az olması onun tamamen güçsüz olduğunu göstermez. Humboldt, birey-dil ilişkisini ulusal dil bağlamında ele alır ama insanlarda ortak dil yetisi

⁴⁵ Brown, *Wilhelm von Humboldt's Conception of Linguistic Relativity*, 10-11.

⁴⁶ Kaye, “Linguistic Relativity,” 118.

olduğunu ve dillerin ortak kökeni olduğunu da savunur. Dillerin çeşitliliği buna engel değildir.⁴⁷ Dolayısıyla Humboldt dilsel determinizmi savunmamaktadır. Dahası -dilsel determinizm de iddia edilen- koşullandırma bir şeyi ve ondan farklı başka bir şeyi gerektirir. Oysa Humboldt'a göre dil, düşünme ve ulus, insanın hayal edemeyeceği kadar iç içedir. Bunun teminatı dillerin ortak kökenden geldiği inancıdır. Bu köken insanın varlık yapısında bulunan Geist'tir.

Sapir, "dil sosyal süreçler hakkında düşüncemizi koşullandırdığını" söylemesi sebebiyle dilsel determinist olarak görünebilir. Ancak hemen ardından dili; kültür, toplum, düşünce ve davranışları anlamak için rehber olarak kabul eder. Eğer dilin rehberliği; düşünceyle kültür yolunu belirleyip onları bu belirmeye sıkıştıran bir şeyse dil zorbadır ve koşullandırandır. Ancak dilin rehberliği; toplumun kültürü ve düşüncesine ışık tutan fenerse, burada dilin koşullandırma gücü değil, etkileme gücü ifade edilmektedir.

Whorf'a bakıldığında, Sharifian, onun alışkanlıklardan yola çıkarak düşünceyi keşfetmeye çalıştığını söyler. Dilsel olarak belirlenmiş düşünce dünyasını kabul ettiğinden dilsel determinizm içinde değerlendirilmelidir.⁴⁸ Dufva'ya göre bu onu yanlış okumaktır çünkü Whorf'a göre dil ve düşünme iki ayrı şey olmamakla birlikte, aralarında nedensel ilişki ya da birinin diğerini belirlemesi söz konusu değildir. Dil, insanın düşünme yollarından biridir⁴⁹ üstelik en önemlisidir.

Sonuç olarak Humboldt, Sapir ve Whorf dilin düşünceyi "koşullandırdığını" ima etmemiş, dilin düşünce üzerindeki "etkisini" vurgulamışlardır. Ayrıca dilsel determinizm; dilin düşünceye sıkı sıkıya bağlanmış olduğunu söylerken, düşünce-dünya arasındaki bağları gevşetir.⁵⁰ Dahası düşüncenin dil tarafından belirlendiğini iddia eden determinist yaklaşım, yaratıcı düşünceyi engeller.⁵¹ Fakat her üç düşünürde dile yaratıcılık atfeder. Özellikle Humboldt dil teorisini estetikle birleştirip, hayal gücünü temele koymaktadır.

Dilsel determinizm, dilsel görelilik düşüncesini reddetmek isteyenlerin okumalarından biridir ve bu okuma doğru değildir. Dil, düşünceyi etkileyebilir.

⁴⁷ Brown, *Wilhelm von Humboldt's Conception of Linguistic Relativity*, 118-119.

⁴⁸ Sharifian, "Cultural Linguistics and Linguistic Relativity," 88.

⁴⁹ Hannele Dufva, "Language, Thinking and Embodiment: Bakhtin, Whorf and Merleau-Ponty." İçinde *Bakhtin Perspectives on Language and Culture: Meaning in Language, Art and New Media*, ed. Finn Bostad et al., New York: Palgrave Macmillan, 2004, 137.

⁵⁰ Phillip Wolff ve Kevin J. Holmes, "Linguistic Relativity," *Cognitive Science*, 3(2011): 254-255, Erişim Tarihi: Haziran 28, 2022, doi:10.1002/wcs.104.

⁵¹ Underhill, *Humboldt, Worldview and Language*, 11.

Önemli olan, dilsel çeşitlilikten ve bilişten yola çıkarak bu etkinin türünü ortaya koymaktır.⁵² Bunun için anadilin düşünce ve algı üzerindeki etkisini araştıran deneysel çalışmalar incelenmelidir.

Boroditsky, anadilin düşünceye etkisini göstermek için; zamanın dikey olarak ifade edildiği Mandarin diliyle zamanın yatay olarak ifade edildiği İngilizceyi⁵³ karşılaştırdığı deneysel bir çalışma yapar. Deneyde, anadili Mandarin olan kişilerin İngilizce konuşurken bile, zamanı dikey olarak düşünmeye devam ettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Ancak anadilin bu etkisi, ikinci dil öğrenme yaşının küçülmesiyle azalmaktadır. Düşünceyi etkileyenin dil mi yoksa kültür mü olduğunu araştırmak içinde İngilizce konuşanlara Mandarin dili öğretilir ve zaman görüşlerinin yataydan dikeye kaydığı görülür. Boroditsky'e göre dil, soyut düşünmeyi geliştirmek için güçlü bir araçtır çünkü soyut kavramlar edinme ve onlara nihai şekli verme, duyuşal deneyimden ziyade, doğrudan dil deneyimiyle ilgilidir. Zamanın hareket yönü gibi duyuşal deneyimden bağımsız olaylarda, dil, konuşmacılarının düşüncelerini şekillendirmede önemli rol oynamasına rağmen örneğin renk gibi daha somut alanlarda aynı sonucu vermeyebilir.⁵⁴ Gerçekten Boroditsky'nin iddiası doğru mudur? Zamandan daha somut algılanan, görme duyuşuna hitap eden renkler neden bazı dillerde detaylı kavramsallaştırmalarla ortaya konurken, diğer dillerde renk bildiren sözcük sayısı bu detaylardan yoksundur?

Bu konuda İngilizce ve Yeni Gine'nin Dani dili arasında yapılan renk sözcükleriyle ilgili çalışmalar önemlidir. İngilizcede on bir temel renk ifadesi varken; Dani dilinde iki temel renk ifadesi vardır. Rosch 1973 yılında Berlin ve Kay'ın belirttiği kırmızı, mavi, yeşil gibi "odak renklerin" Dani dili kullanıcıları tarafından öğrenilip öğrenilmeyeceğini araştırır ve bu insanların odak renkleri hatırlayıp öğrenmekte zorluk çekmediği ancak odak dışı renklerde zorlandıkları sonucuna ulaşır.⁵⁵ Renk sözcüklerinin az olduğu diller, renkleri detaylandırmada daha başarısız olabilir ama tüm insanlar renkleri aynı şekilde

⁵² Batisti, "Is Linguistic Relativity a Kind of Relativism?," 420-421.

⁵³ Zamanı yatay algılamak, geçmiş-şimdi ve gelecek bölümlerinin genellikle düz yatay bir çizgi üzerinden anlaşılmasıdır. Zamanı dikey olarak algılamak bu yatay çizgiyi dik konuma getirmektir. Böylece zaman belirlemede ön-arka, aşağı-yukarı gibi nitelendirmeler artar. Mart ve Nisan aylarını düşünelim; İngilizce ve Türkçe konuşanlar için Mart nisandan önce Nisan marttan sonra gelirken; Mandarince konuşan kişiler için Mart nisanın yukarısında Nisan martın aşağıda düşünülür. Araştırmaya göre zamanı dikey algılayanlar Mart ve Nisan sıralamasını daha hızlı yapmaktadır.

⁵⁴ Lera Boroditsky, "Does Language Shape Thought?: Mandarin and English Speakers' Conceptions of Time", *Cognitive Psychology*, 43 (2001): 19-20, Erişim Tarihi: Temmuz, 18, 2022, doi:10.1006/cogp.2001.0748.

⁵⁵ Lakoff, *Fire, and Dangerous Things*, 310.

algılar. Çünkü insanlar aynı görme sistemini paylaşır ve bu durum dil farklılıklarından etkilenmez.⁵⁶ Ancak 2008 yılında Stanford, MIT ve UCLA gibi üniversite üyelerinden oluşan ekibin mavi için iki farklı sözcüğe sahip Rusçanın, konuşmacılarının renk algısını nasıl etkilediğiyle ilgili araştırması ve diğer çalışmalardan elde edilen bulgular, dilin görme yeteneğini etkilediğini göstermektedir. Renklere ilişkin ayrıntılı isimler zihne birtakım alışkanlıklar kazandırdığından, insanlar renkleri ayırt etmekte daha duyarlı hale gelmiştir. Örneğin Ruslar “mavi” ve “lacivert” arasında yaptığı ayırım sayesinde, İngilizlere göre renk tonları içinde istenilen rengi bulmada daha başarılı olmuşlardır.⁵⁷ Renk deneylerinden elde edilen kanıtlar, dilin anlamsal kategorilerinin bilişi etkileyebileceği yönündedir.⁵⁸

Konuyla ilgili başka deneysel çalışmalar da mekân-yön bildiren ifadelerle ilgilidir. Örneğin Avusturalya Aborijin dili olan Guugu Yimithirr’de “ben merkezli” ön, arka, sağ, sol gibi yön bildiren sözcükler bulunmaz. Onlar coğrafi yönleri merkeze alarak kuzey, güney, doğu, batı sözcükleriyle yönlerini bulurlar.⁵⁹ Yön tarifi 1980’li yıllarda Stephen Levinson tarafından keşfedilmiştir. Bu dili konuşanlar, zihinlerinde her şeyi çevreleyen bir haritayla dolaşmakta ve böylece nesne konumuyla, nesnelerin uzamsal hesaplamasını yüksek kesinlikle belirleyebilmektedir.⁶⁰ Onlar “pencerenin solunda” demek yerine “pencerenin kuzeyinde” der. Aynı olayı anlatmak için aradan çok uzun bir süre geçmiş olsa da nesnenin yerini belirlerken kullandığı anayönleri hatırlamak zorundadır. Bu dil konuşmacılarına her mekânda yönlerini bulmalarını sağlayacak gelişmiş bir yön duygusu kazandırıp, onlarda dolaylı olarak coğrafi hafızaya yol açar. Dolayısıyla onlar nesnelerin mekanını bizden farklı algılar ve daha açık hatırlar. Kazanılan konuşma alışkanlıkları, kişilerin mekânsal düşünme tarzını etkilediği, zihinsel alışkanlıklar yaratabilecek güce erişebildiği için yön bulma yeteneğiyle hafıza örüntüleri yaratabilir.⁶¹

Bu deneyler “dillerin; düşünceye, davranışa ve dünya algısına etkisi var mıdır?” sorusunu cevaplamayı amaçlar. Eğer dillerin konuşmacılarını

⁵⁶ Paul Bloom ve Frank C. Keil, “Thinking Through Language”. *Mind & Language*, 16 no 4 (2001): 355.

⁵⁷ Guy Deutscher, *Dilin Aynasından*, çev. Cemal Yardımcı, İstanbul: Metis Yayınları, 2019, 222-223.

⁵⁸ Julia M. Penn, *Linguistic Relativity versus Innate Ideas: The Origins of the Sapir- Whorf Hypothesis in German Thought*, Hague. Paris: Mouton, 1972, 39.

⁵⁹ Deutscher, “*Dilin Aynasından*,” 167-168.

⁶⁰ Zoltan Kövecses, “Culture and Language,” *Studia Slavica Hung*, 55 (2010): 4, Erişim Tarihi: Haziran 26 2022, doi:10.1556/SSLav.55.2010.2.x.

⁶¹ Deutscher, “*Dilin Aynasından*,” 174-178, 189, 194.

birbirinden farklı sosyal dünyalara yönlendirdiği düşünülüyorsa, diller ve kültürler arasında ölçülemezlik olduğu⁶² ve bir dilin kavramsal sisteminin diğeriyle karşılaştırılmayacağı sonucuna ulaşılabilir.⁶³ Öyleyse tartışılması gereken; yapılmış deneylerin geçerliliği ve ölçüt problemidir.

Ölçme yapabilmek için ölçülecek olanın tanımlanması gerekir. Ancak görelilik tarihsel düzlemde farklı biçimlerde ortaya konduğundan, mantıksal açıdan tek ve gerçek bir özü olmadığından tanımının yapılması zordur.⁶⁴ Dahası “ölçülebilirlik” tartışmalarında, ölçmenin türü ve hangi ölçütle ölçme gibi konular da açıklığa kavuşmuş değildir.⁶⁵ Birden çok ölçülebilirlik ölçütünün olması ve çalışmanın hangi ölçüte göre yapıldığıyla ilgili açıklama getirilememesi, deneysel çalışmaların doğruluğunun denetlemesindeki temel sorundur.

Dahası çalışmaların genellikle kişinin anadili üzerinden yapılması, ulaşılan sonuçların geçerliliğini o dille sınırlar. Ayrıca bu çalışmalar, dilden bağımsız düşünme konusunda fazla veri sağlamaz. İkincisi; eğer çalışmada iki farklı dil karşılaştırılıyorsa, yönergelerde kullanılan sözcükler iki dilde de aynı anlama gelmeyebilir. Örneğin “hangisi aynıdır?” sorusunda; “aynı” sözcüğünün “özdeş” ya da “benzer” anlamlarına yakınlığı bile, katılımcının farklı davranmasına neden olabilir. Üçüncüsü; benzer olanı bulma vb. dilsel olmayan test görevlerinde katılımcılar, anadillerindeki ayrımlardan hareketle bilinçli karar verebilir.⁶⁶ Bu sınırlar dilin düşünceye etkisinin deneysel olarak sınanmasını engelleyebilir. Ayrıca dillerin ayrı dünyalar olduğunu ve özgün dünya görüşleri taşıdığını doğrulamanın yolu yoktur çünkü sınama için tüm anadilleri, o dillerin konuşucuları gibi bilmek gerekir⁶⁷ ve bu neredeyse imkânsızdır. Öyleyse deneysel olarak kanıtlanamayan dilsel görelilik düşüncesi neden felsefenin ve bilimin gündeminde bu kadar uzun süre kalmıştır?

Nesnellik Karşısında Görelilik

Günümüzde görelilik kuramlarının aşkın ahlaki normları ve apriori kategorileri başarılı biçimde alt ettiği düşünülür. Dilsel görelilik de, kültürel evrenselleri bir tarafa bırakıp, her kültürün kendine has özelliklerinin özgün

⁶² Batisti, “Is Linguistic Relativity a Kind of Relativism?,” 424.

⁶³ Batisti, “Linguistic Relativity and its Relation to Analytic Philosophy,” 202.

⁶⁴ Batisti, “Is Linguistic Relativity a Kind of Relativism?,” 423.

⁶⁵ Lakoff, *Fire, and Dangerous Things*, 322.

⁶⁶ Boroditsky, “Does Language Shape Thought?,” 2-3.

⁶⁷ Underhill, *Humboldt, Worldview and Language*, 9.

yöntemlerle ortaya konması gerektiğini düşünen kültürel görelilik savunucularına empirik temel sağlar.⁶⁸ Burada bahsedilen üç farklı görelilik türü vardır; etik görelilik, kültürel görelilik ve dilsel görelilik. Öyleyse “dilsel görelilikteki “görelilik” diğer görelilik biçimleriyle aynı şeyi mi ifade eder? ve Whorf’un benimsediği görelilik ne tür bir göreliliktir?” sorularından, önce ikinci sonra birinci soru cevaplanmalıdır.

Dilsel görelilikteki “görelilik” terimi ilk kez 1924 yılında Sapir tarafından kullanılmıştır.⁶⁹ Bu kullanımda, yaptığı çalışmalarla birçok alanı etkilemiş Einstein’ın, 1905-1915 yıllarında ortaya koyduğu “görelilik teorisinin” etkisi büyüktür. Hatta Whorf fizik ve bilimdeki gelişmeleri yakından takip edip, onlara “gerçekler hakkında yeni düşünme yolları” der.⁷⁰ Whorf MIT’de kimya eğitimi görmüş, sonradan -fabrikalardaki yangınları incelerken- dil ve anlam gibi konulara yönelmiştir. Dolayısıyla o kimya, fizik gibi bilimlere yabancı değildir. Metinlerinde yer yer Newton’a atıflar yapar. Bilim dünyasındaki gelişmeleri yakında izlemiş, hatta dilbilimiyle doğa bilimleri ve matematiği karşılaştırmıştır.⁷¹

Whorf Einstein’ın görelilik kuramıyla dilsel görelilik ilkesi arasında benzerlik kurar. Einstein’e göre bir taraftan her gözlemci için ışık hızı aynıdır, bu mutlak zamandır; diğer taraftan “an” her gözlemci için görelidir. Ben şu an x işini yapıyorum derken “şu an” ifadesinde mutlak zaman yerini göreliliğe bırakır. “Whorf tarafından önerilen analogi, ‘gözlem’ eyleminin gerçekleştiği herkes için, görünüşte mutlak bir referans noktası yani dış dünya olmasına rağmen, yine de dillerde yargıları ifade etmenin farklı yolları olmasıyla ilgilidir.” Yani dünya herkes için aynıdır fakat konuşulan dil aynı olan dünyanın göreliliği algılanmasını sağlar.⁷² Buradan yola çıkarak Whorf’un “kaleydoskopik etki” ifadesi; her dil konuşucusunun zihninde bir kaleydoskop olduğu ve böylece aynı tür taşı bile farklı biçimlerde görebilecekleri şeklinde yorumlanabilir. Taş aynı taştır, onun nesnelliklerine şüphe yoktur fakat taşın nitelikleri farklı algılanmaktadır.

Sapir ya da Whorf, bugün sanıldığı ve söylendiği kadar görelilik taraftarı değildirler. Onlar dilsel ve kültürel tikellerin evrenselleşmesini kabul eder.⁷³ Bu ikinci sorunun cevabıdır. Whorf, fizikteki görelilik kuramından

⁶⁸ Penn, *Linguistic Relativity versus Innate Ideas*, 11, 55.

⁶⁹ Batisti, “Linguistic Relativity and its Relation to Analytic Philosophy,” 206.

⁷⁰ Whorf, *Language, Thought and Reality*, 220.

⁷¹ Ayrıntılı açıklama için: Whorf, *Language, Thought and Reality*, 230-231.

⁷² Batisti, “Is Linguistic Relativity a Kind of Relativism?,” 417-419.

⁷³ Hill ve Mannheim, “Language and World View,” 383.

etkilenmiş ancak dilbilimiyle doğa biliminin farkını göz önünde tutarak göreliliğe yeni karakter kazandırmıştır. Whorf'tan sonra özellikle antropolojik çalışmalarda sıkça yer verilen, ancak kökleri 18. yüzyıla dayanan kültürel görelilik, dilsel görelilikle birlikte işlenmeye başlanmıştır. Dahası Whorf önceki felsefi tartışmalarda da ele alınan kavramsal göreliliği, dilsel göreliliğin merkezine koyar. Özünde dil, düşünce, kültür ilişkisini araştıran dilsel göreliliğin her kilit kavramına görelilik atfetmesi onun tanımını yapmayı zorlaştırır. Böylece yukarıda sorulan birinci soruya geri dönülür.

Dünya görüşü, kültür ve kavramsal sistem göreliliğinin bazı çerçeveleridir.⁷⁴ Dünya görüşü kavramı -yukarıda açıklandığı gibi- yanlış çevirinin kurbanı olmuştur. Kültür hem muhafazakâr gelenekçilerin elinde suistimale açık hale gelir hem de etik ve politik görelilik biçimleriyle ilişkilendirilir. Kavramsal sistemlerin çeşitliliğiyle, dil-düşünme etkileşimiyle ilgili olduğundan, kavramsal göreliliğe neden olur.

Kavramsal görelilik bazen hiçbir ortak kavram olmaması, bazen kavramlar arasında bazı örtüşmeler olsa da çoğunun farklı olması bazen de çoğu kavram aynı, azının farklı veya birinin farklı olmasını ifade eder.⁷⁵ Kavramsal görelilikle ilgili bu belirsizliğin yanında, göreliliğin ilişkilendirildiği alanların çeşitli olması da başka zorluklara neden olur. Görelilik bazen etikle ilişkilendirilir ve nesnellikle görelilik iki ayrı uçmuş gibi gösterilir. Buna göre "kavramlar nesnel olarak sabit değilse, görelilik olmalıdır. Kavramsal göreliliğin bedeli, mutlak etik değerlerin yokluğudur." Burada kavramsal görelilikle ahlaki görelilik birbirine karıştırılmıştır. Ayrıca "ya nesnelcilik ya da görelilik" düşüncesindeki "ya/ya da" mantığı doğru değildir.⁷⁶ Kavramsal görelilikle etik göreliliği birbirine karıştırmamak ve görelilikle nesnelliği karşı karşıya getirmemek için dilsel görelilik tanımına ihtiyaç vardır. Dilsel görelilik; dil, dünya, insan ilişkisini kültür ve düşünme kavramları üzerinden değerlendirirken merkezine "değişim ve çeşitliliği" koyar. Görelilik değişimi ima eder çünkü dünya, dil ve insan değişir, faaliyet halindedir dolayısıyla çeşitlidir. Bunlar birbirine göre belirlenmiş alanlar değildir, iç içedir ve sürekli etkileşim içindedir.

⁷⁴ Peter Fristedt, "Relativism and The Conversation of The World". *The Philosophical Forum*, 49 no 3 (2018): 381.

⁷⁵ Lakoff, *Fire, and Dangerous Things*, 307.

⁷⁶ Lakoff, *Fire, and Dangerous Things*, 304, 326.

Dillerin Çeşitliliği Dünya Deneyimini ve Bilgisini Farklılaştırır mı?

Her dil aynı fiziksel dünyayı işler ama gerçekliğe ulaşmanın farklı yollarını inşa eder. Her dilin gerçeği farklı şekilde sunduğu iddiasına sıklıkla verilen örneklerden biri Eskimoların dillerinde karı ifade eden sözcük sayısının çokluğudur. Oysa herhangi bir deneyim alanında uzman olan herkes, alanları hakkında geniş sözcük dağarcığına sahip olabilir. Eskimolar karlar içinde yaşadığından bu alanda kültürel olarak uzmanlaşmış ve geniş sayıda sözcük üretmişlerdir. Bunun büyük kavramsal sonuçları yoktur. Çünkü insanlar birbirinden farklı deneyim alanına sahip olabilir ve alanlarının yapısal yönleri kavramsallaştırılabilir.⁷⁷

Dillerin dünya yorumları, farklı detaylara odaklanmalarıyla ilgilidir. Bu da dilin ulus ve çevreyle kurduğu ilişkiye dayanır. Farklı coğrafyalarda yaşayan ulusların dünya algıları birbirinden farklı olabilir. Çevrelerin benzerliği azaldıkça, dünya yorumları ve detaylandırmaları değişmeye başlar. Örneğin okyanus adasında yaşayan ulusun dilindeki kavramlar, çölde yaşayan ulustan farklı olabilir. Ancak bu, bilişsel süreçlerinin tamamen farklı olduğunu göstermez. Manchester'ın da ifade ettiği gibi bu tür örneklerin kapsamı çok dar olduğundan tüm kavramsal çeşitliliği açıklayamamaktadır.⁷⁸ Dahası -yukarıda açıklanan Nootka Kızılderilileri ve Southern Paiute'sis örneğinde olduğu gibi- benzer çevrelerde yaşayan topluluk dillerindeki kavramlar her zaman aynı değildir.

İnsanlar soyut kavramlar konusunda da çeşitliliğe sahiptir. Bir şeyin algılanması, o şeyin ayırt edici özelliğinden hareketle onu anlamaktır. Sözcük şeyin bütünlüğünden değil ayırt edici özelliğinden hareketle onu belirtir ve zamanla sözcüğün belirttiği bu ayırt edici özellik onun anlamı haline gelip, aktarılır. O halde kavramsal çeşitliliğin nedeni, şeyin ayırt edici özelliklerinin dilden dile farklılaşmasıdır. Bu dilsel çeşitlilik için epistemolojik çerçeve sağlar. Şeyin ayırt edici özellikleri; dokunsal, görsel, işitsel vb. olabilir. Örneğin; radyo "işitsel"dir, gürültü çıkaran şey değildir, iletişim aracıdır.⁷⁹ Fakat daha önce radyoyla karşılaşmamış bir topluluk, onu gürültü çıkaran bir şey olarak tanımlayabilir. Onlar radyonun bilgisine ve deneyimine sahip değildir. Ancak onlara radyonun tanımı yapıldığında ve işlevi açıklandığında, ontolojik ve epistemolojik bir anlama kavuşur. Dolayısıyla dillerde bulunan kavramlar, kültürel yaratımın sonucunda ortaya çıktığı gibi, insanın zihinsel yapısına uygun

⁷⁷ Lakoff, *Fire, and Dangerous Things*, 308-309

⁷⁸ Manchester, *The Philosophical Foundations of Humboldt's Linguistic Doctrines*, 94.

⁷⁹ Manchester, *The Philosophical Foundations of Humboldt's Linguistic Doctrines*, 94-99.

biçimde ilgisini çektiği an, her tür deneyim kavramsallaştırılabilir. Kavramın nasıl oluşturulacağı, başka hangi kavramlarla ilişkilendirileceği ve zihinsel semadaki yeri, dilin sunduğu epistemolojik çerçeve tarafından belirlenir. Dolayısıyla diller bilişsel farklılıklara yol açabilir.

Whorf, dil uzmanlarının bile bilişsel kısıtlamaların üstesinden gelemediğini belirtir. Yine de dil bilişsel kafes olarak değil, sonsuzca genişleyen ağ gibi değerlendirilmelidir. Çünkü dilde yeni sözcük sıraları, cümleler, metaforlar oluşturulabilir, sözcüğün ve dilin sistematik, geleneksel kullanımının dışına çıkılabilir. Fakat insanlar dili kullanırken bilişsel yükünü hafifletmek için aynı sözcüklerle dil yapılarına başvurur ve bu, eleştirel düşünmeyle argüman oluşturmayı olumsuz etkileyebilir. Bunun önüne geçmenin yolu, dili sadece ifade olanaklarını sabitleyen ve geleneksel kuralları muhafaza eden, bir sistem olarak görmemektir. Böylece dil ve kültürdeki geleneksel bakış açılarına meydan okunabilir ya da bunlar pekiştirilebilir.⁸⁰

Diller çeşitlidir ama aynı dilin kullanımları da çeşitlilik gösterir; aynı düşüncenin farklı biçimde ifade edilmesi ya da aynı dilde birbirinden çok farklı düşüncelerin ifade edilmesi bunun kanıtıdır. Örneğin Whorf ve Russel aynı dili kullanıp birbirinden çok farklı düşünceler ortaya koymuşlardır. Bu durumda dillerin kendine has “kavramsal sistemi” nasıl yorumlanmalıdır? Black’e göre kavramlar sahip olunan sözcüklerden daha fazladır. Dolayısıyla sadece sözcük dağarcığından bahsederek bilişsel yetiler hakkında hüküm vermek pek güvenilir değildir. Çünkü telaffuz edilen sözcük doğrudan kavramı çağrıştırırken, sözcük telaffuz edilmediğinde yokluk meydana gelecektir. Öte yandan her dilin kendi kavramlar sistemi varsa bir başka dilin kavramlar sistemiyle ilgili çıkarım yapmak, olanaklı görünmemektedir.⁸¹ Kavramsal sistemler arasında radikal farklılıklar olduğu iddiası, farklı dilleri anlamının, öğrenmenin ve çevirinin olanağı problemlerini gündeme getirir. Dilsel göreliliğin genel tartışma temaları olan bu konuda, kavramsal sistem ile kavram oluşturma kapasitesi arasındaki farka odaklanmak gerekir.

Aynı deneyim alanını paylaşıp, bunu aynı derecede kavramsallaştıran iki dilde kavramsal sistem farklıdır; aynı deneyimlere sahip oldukları içinse, kavramsallaştırma kapasitesi aynıdır. Bu iki dil arasında çeviri olanaksızken, öğrenme olanaklıdır. Çeviri, iki dilde aynı kavramsal sisteme sahip olduğunda olanaklıdır.⁸² Whorf’a göre de örneğin zaman ve hız kavramlarını farklı tanımlayan farklı kültürden iki bilim adamının anlaşabilmesi ilk başta oldukça

⁸⁰ Kienpointner, “Whorf and Wittgenstein,” 477, 480, 485, 492-493.

⁸¹ Black, “Linguistic Relativity,” 231-232.

⁸² Lakoff, *Fire, and Dangerous Things*, 311, 316.

zordur ancak her biri kullandığı kavramları açıkladığında anlaşılır.⁸³ Dahası Whorf'un araştırdığı Hopi dilinin dünya görüşünü kendi anadilinde ifade edebiliyor olması, diller arasında kavramsal kategorilerin aktarılabilirliğinin örneğidir ve bir dildeki düşüncenin başka dile çevrilebileceğini de gösterir.⁸⁴ Örneğin Çekçe "litost" sözcüğünün başka dile çevrilmesi oldukça güçtür. Litost, insanın içindeki zavallılığın birden ortaya çıkması sonucunda doğan acıyı, ruhunun ezilmişliğini ifade eder. Böyle bir ruhsal durumun kavramsallaştırılmadığı Türkçe gibi dillerde, doğrudan litostu karşılayacak sözcük yoktur. Ancak Çekçe bilmeyen biri Türkçe açıklamalarla, sözcüğü anlayabilmekte hatta kendi yaşantısı ve deneyimleriyle ilişkilendirilebilmektedir.

Farklı kavramsal sistemlere sahip, farklı çevrelerde konumlanmış her toplum, kültür ve kişi, dünyayı farklı yorumlayabilir. Ancak yukarıda ifade edildiği gibi görelilik ve nesnellik karşı karşıya getirildiğinden bu yorumlardan öğreneceklerimiz göz ardı edilmiş, öznellik evrenselliğe ulaştırılmaya çalışılmıştır. Oysa tümele ulaşma çabası yerini, tikelleri -çeşitliliklerine zarar vermeden- uzlaştırma çabasına bırakmalıdır.

İnsan dünyayı algılama konusunda benzer yeteneklere sahiptir. Dolayısıyla dil insanın görmesini, işitmesini ya da gündelik gerçekliğin inşasını belirlemeye tam anlamıyla muktedir değildir ama dilsel seçimler olayların farklı görülmesini sağlayabilir. Çünkü her dilin bir dünya perspektifi vardır. Ancak bu perspektifler birbirinden tamamen farklı değildir. Dilin olanakları kullanılarak şey adlandırılır, hakkında konuşulur, böylece belirgin hale getirilir ve deneyimi kolaylaştırılır.⁸⁵ Farklı diller ve kültürlerle karşılaşmak, dünyayla karşılaşmanın farklı perspektiflerini içerdiğinden, kişinin epistemolojik ve ontolojik değişim geçirmesini sağlar.⁸⁶ Sonuçta dilsel görelilikte dil, iletişimin ve anlamının önünde engel değil, aksine çeşitliliği sağlayarak 'ben'i 'farklı' olanla karşılaştırır. Kişi farklı dili ve kültürü kendi dünya görüşünden hareketle anlamasına rağmen bu karşılaşmayla, kendi dünya görüşünün sınırlarını genişletir. Üstelik bu genişleme bireyde kalmaz, giderek bütüne yayılır. Kendi içine kapalı, birey ya da kültürlerden ziyade dışarı açık olanların daha hızlı gelişmesinin nedeni budur. Onlar farklılıkları alıp, işleyip, yeni biçimde ortaya

⁸³ Whorf, *Language, Thought and Reality*, 218.

⁸⁴ Brown, *Wilhelm von Humboldt's Conception of Linguistic Relativity*, 35.

⁸⁵ Dufva, "Language, Thinking and Embodiment," 137-138.

⁸⁶ Fristedt, "Relativism and The Conversation of The World," 394.

koyar. Farklılıkları uzlaştırmanın teminatı aynı fiziksel dünyada yaşıyor olmaktadır.

İnsan kendisi, çevresi, eserleri ve canlı-cansız doğayla ilgili bilgilerini, değerlendirmelerini, bakış açılarını söyleyerek “dünya” kavramını kuşatır. Bu kavrayışta dil, eylemler, seçimler, yaşam biçimleri, çevresel ve kültürel farklılıklar vb. etkilidir. Ancak düşünceler, yargılar ve taslaklar dil olmadan olanaklı olmadığından, dil en önemlisidir. Dil dünyayı kendine göre düzenler ve kavrar; dünyayı böler, parçalara ayırır ve değişik biçimlerde bütünleyerek insana sunar. Sonuçta her dil kendine özgü “var dediği ve var ettiği” bir gerçeklik düzeni ortaya koyar.⁸⁷ Dilin kavradığı ve var dediği, dünyayken; var ettiği ve kavrayışta ortaya çıkardığı dünya deneyimidir.

Geçekliğe ilişkin yorumlar içeren dil, bilişsel etkinliğe rehberlik eder. Dil, evrensel olarak kültüre ve zihne aracılık edip, onların etkinleşmesinde ve çeşitlenmesinde rol oynar. Çeşitliliğin etkileri insan yaşamında “doğal” görülmelidir. Çünkü insanın doğal süreci kendi dilinde düşünmesidir. Gerçeklik burada tarafsız, objektif olarak değil, dilin etkilerinin yansımalarıyla birlikte algılanır.⁸⁸ Fakat dilin sunduğu öznel dünya tasarımı, nesnel dünya tasarımını reddetmez. Guugu Yimithirde ve Türkçede kuzey aynı yöndür ancak bu yönün kullanım biçimi ve dildeki yeri yön algısını farklılaştırmaktadır.

Sonuç

Temelde dil-düşünce bağına açıklayan dilsel görelilik dil-kültür ilişkisiyle ilgilidir. Kültür, insanın tüm yapıp-etmelerini kapsayacak kadar geniştir ve insanın, fiziksel doğanın, çevresinin, kendisinin ve hemcinslerinin bilincine varmasıyla oluşturulur. Düşünme, insani yapıp-etmenin temelidir ama tek başına yeterli değildir. Düşünmenin aktarılması, ifade edilmesi, varlığın sürekli akışkan olan zihinde akıp gitmemesi için dile ihtiyacımız vardır. İnsanın kendi varlığını ortaya koyup, çevresini fark etmesi ve dönüştürmesini, böylece bilinçlenmesini sağlayacak güç, ona dil tarafından verilir. Tüm bunlardan dolayı dil-kültür ilişkisi dil-düşünce ilişkisinde temellenir.

Dil-düşünce ilişkisini ifade eden eklemleme kavramıyla Humboldt dünyanın sözcük ve kavramlar sayesinde dilde biçimlendirildiğini ifade eder. Sapir Humboldt’un düşüncelerini kültürel olarak edinilmiş yapı haline getirir. Dili, düşünme ve davranışların temeline koyar. Ona göre düşünceyi açığa

⁸⁷ Nermi Uygur, *Dilin Gücü*, İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 1994, 130-131, 134.

⁸⁸ Lucy, “Through the Window of Language,” 300, 307-308.

çıkarmak için cümlede örtük halde bulunan kavramlar analiz edilmelidir. Whorf kavramsal analizi, dilin arka planı dediği dilbilgisi kurallarına dönüştürür ve düşüncenin açığa çıkması için dilbilimsel analizin gerekli olduğunu söyler. Böylece dilin düşünceye etkisiyle ilgili araştırmaların kapsamı giderek genişlemiş, konu felsefenin yanında dilbilimsel olarak da ele alınmaya başlanmış, teorinin yanına pratik ve deneysel çalışmalarda katılmıştır.

Dilsel görelilik genel olarak dilin, düşünce, eylem ve algı üzerinde etkili olduğunu ileri sürer. Etkinin nedeni ve olanağı "farklılık ve çeşitlilik"tir. Çeşitlilik, insanlıkta bulunan düşünce ve dil yetilerinin kültürel farklılıklara göre ortaya çıktığını; farklılıkta gerçekliğin, insanın çeşitli durumlarına bağlı olmasını ifade eder. "Çeşitlilik olmasaydı da dilin düşünceyle algıyı etkileyebileceği ve herkesin tek dil konuştuğu bir dünyada dilsel görelilik ilkesinin işleyebileceği" argümanına şüpheyile yaklaşmak gerekir. Çünkü dilin etkisi araştırılırken, bir dil değil, birden fazla dil göz önünde bulundurulur ve dil çeşitliliği diller arasında karşılaştırma olanağı sağlamaktadır.

Humboldt'un dille ilgilenmesinin asıl nedeni insanı anlama çabasıdır. İnsan çeşitliliğini zihinlerin çeşitliliğine; zihinlerin çeşitliliğini de dillerin çeşitliliğine bağlayarak "dünya" kavramını temele koyar. Amacı bütünsellikten şaşmadan bireysel olana ulaşmak ve ulaştığında bütünden hareketle bireyi anlamaktır. Onun felsefesi evrensellik/öznellik ve bütünsellik/bireysellik arasında gidip gelir. Bu gidiş gelişler Sapir'de toplum/birey Whorf'ta öznellik/nesnellik tartışması olarak tezahür eder. Nesnel olan hem dilin insan doğasıyla iç içe geçmişliği hem de fiziki doğadır. Göreliliğe olansa zihinlerin ve dillerin çeşitliliğiyle ortaya çıkar. Görelilik, sıkça öznellikle beraber işlenir ve karşısına nesnellik konur. Fakat bu, dilsel göreliliğin kavramlarından biri olan "dünya"nın öznel ve nesnel deneyimini karşı karşıya getirir. Örneğin ağrı, öznel deneyimi ifade ederken; okyanus, herkesin aynı şekilde nesnel deneyimleyebileceği bir varlıktır. Dahası ağrı gibi öznel deneyimler kültürel biçimlenmeye daha yatkınken, okyanusun nesnel deneyimleri kültürel biçimlenmeden daha uzaktır. İşte dilsel görelilik ilkesi bu noktada devreye girer ve özellikle nesnel deneyimlerin üzerine giderek, "herkesin aynı su birikintisini yani okyanusu gördüğünü, orada yüzdüğünü vs. ancak okyanusun niteliklerini belirlerken bazı farklılıklar olduğunu çünkü dilimizin kavramlar yoluyla inşa ettiği detaylandırmanın, o varlık hakkındaki düşüncemizi etkilediğini" ifade eder. Böylece nesnel dünya, öznel-kültürel dünyanın perspektifinden algılanır. Dolayısıyla göreliliğe olansa dünya değil, nesnel olduğu şüphey götürmeyen dünyanın algısı ve deneyimidir. Bu durum aynen renk körlüğünden muzdarip kişinin gökkuşağındaki tüm renkleri görememesine rağmen onu oluşturan yedi rengi inkâr etmemesi gibidir.

Bu anlatılanlardan yola çıkarak dil, kek kalıplarına benzetilebilir. Aynı hamur birbirinden farklı kalıplara dökülüp pişirildiğinde, çeşitli görünümde, yer yer aynı tadı bile alamayacağımız kekler ortaya çıkar. Kek için kullanılan hamurun aynılığı, dil yetisinin insandaki ortaklığı gibidir. Kalıbın inceliğinin, kalınlığının, formunun (yıldız, kare vb. gibi), derinliğinin aynı hamura farklı tatlar vermesi de, dilin düşünceye etkisine benzetilebilir: dil yetisi ortaktır ancak aynı kavramlara ve aynı sözcüklere sahip değildir çünkü her dil, düşünceye kendi formunu damgalar.

Son olarak her ne kadar Whorf dilsel göreliliği ilke olarak kabul etmiş olsa da bu düşüncenin “ilke” sayılması için yeterli kanıt yoktur. Dilin düşünceye etkisini ilkeleştirmek için, insanın varlık yapısı hakkında daha fazla soruşturma yapılması gerekir. Bu nedenle konunun felsefi köklerine inilmelidir. 18. yüzyılın başında yaşamış Humboldt, kendinden önceki dil felsefesini derleyip toparlamış ve dilbilimine yön veren çalışmalar yapmıştır. O, teorik ve pratik çalışmalarıyla, 20. yüzyıl dil felsefesi ve dilbilimine uzanan yolu tek başına açmamış, kendinden önce yapılan çalışmalardan etkilenmiştir fakat metinlerinde doğrudan filozof adı zikretmediğinden etkilendiği kişiler açık değildir. Türkçe, İngilizce ve Almanca literatüre bakıldığında birkaç itiraz dışında (Aarsleff gibi) Humboldt’un Hamann ve Herder’den etkilendiği konusunda -neredeyse- uzlaşmıştır. Öyleyse dil-kültür ilişkisini merkeze koymuş, dilsel görelilik düşüncesiyle işe başlamış bu çalışma dizisinde bir sonraki aşama, insan ve dil ilişkisini Herder açısından ele almak olmalıdır. Bu çalışmanın sonucunda ortaya çıkmış şu sorular; “İnsanla ilgili betimlemeler, dil anlayışını nasıl etkiler? İnsanın varlığını devam ettirmesinde dilin önemi nedir? Deneyimler ve dil arasında nasıl bir ilişki vardır? Kültür oluşturma ve insanın kendini yetiştirme sürecinde dilin rolü nedir?” gelecek çalışmada cevaplanması gereken sorulardır. Ayrıca bu sorular başka araştırmalara da yol açabilir.

KAYNAKÇA

- Altuğ, Taylan. "Bedia Akarsu Armağanı" içinde *Dil ve Bilinç*, ed. Betül Çotuksöken ve Doğan Özlem, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2000.
- Batisti Filippo. "Linguistic Relativity and its Relation to Analytic Philosophy." *Studia Semiotyczne*, 31 (2017): 201-226. Erişim Tarihi: Temmuz 14, 2022. doi:10.26333/sts.xxxi2.10.
- Batisti Filippo. "Is Linguistic Relativity a Kind of Relativism?." *Paradigmi*, 37(2019): 415-428. Erişim Tarihi: Temmuz 14, 2022. doi:10.30460/95136.
- Bittle, William. E. "Language and Culture Areas: A Note on Method." *Philosophy of Science*, 20 no 4 (1953): 247-256.
- Black, Max. "Linguistic Relativity: The Views of Benjamin Lee Whorf." *The Philosophical Review*, 68 no 2 (1959): 228-238.
- Bloom, Paul ve Keil, Frank C. "Thinking Through Language." *Mind & Language*, 16 no 4 (2001): 351-367.
- Boroditsky, Lera. "Does Language Shape Thought?: Mandarin and English Speakers' Conceptions of Time". *Cognitive Psychology*, 43 (2001): 1-22. Erişim Tarihi: Temmuz, 18, 2022. doi:10.1006/cogp.2001.0748.
- Brown, Roger Langham. *Wilhelm von Humboldt's Conception of Linguistic Relativity*. Paris: Maouton, 1967.
- Deutscher, Guy. *Dilin Aynasından*, çev. Cemal Yardımcı, İstanbul: Metis Yayınları, 2019.
- Dufva, Hannele. "Language, Thinking and Embodiment: Bakhtin, Whorf and Marleau-Ponty." İçinde *Bakhtin Perspectives on Language and Culture: Meaning in Language, Art and New Media*, editörler Finn Bostad, Craig Brandist, Lars Sigfred Evensen ve Hege Charlotte Faber, 133-146. New York: Palgrave Macmillan, 2004.
- Friedstedt, Peter. "Relativism and The Conversation of The World". *The Philosophical Forum*, 49 no 3 (2018): 379-395.
- Hill, Jane H. ve Mannheim, Bruce. "Language and World View". *Annual Review of Anthropology* 21 (1992): 381-406.
- Humboldt, von Wilhelm. *On Language: The Diversity of Human Language Structure and Its Influence on The Mental Development of Mankind*, çev. Peter Heath, Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

- Kaye, Alan. S. (2009). "Linguistic Relativity." içinde *Key Ideas in Linguistics and The Philosophy of Language*, editörler Siobhan Chapman ve Christopher Routledge, 116-119. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009.
- Kövecses, Zoltan. "Culture and Language". *Studia Slavica Hung*, 55 (2010): 1-7. Erişim Tarihi: Haziran 26 2022. doi:10.1556/SSlav.55.2010.2.x.
- Kienpointner, Manfred. "Whorf and Wittgenstein. Language, World View and Argumentation". *Argumentation*, 10, (1996): 475-494.
- Lakoff, George. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About The Mind*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
- Lucy, John A. "Through the Window of Language: Assessing The Influence of Language Diversity on Thought." *Segunda Epoca*, 20, no 3(2005): 299-309.
- Manchester, Martin L. *The Philosophical Foundations of Humboldt's Linguistic Doctrines*. Amsterdam: John Benjamins, 1985.
- Mosenthal, Peter. "Language and Thought." *Theory Into Practice*, 14(1975): 306-311. Erişim Tarihi: Temmuz 28 2022. doi:10.1080/00405847509542592.
- Penn, Julia M. *Linguistic Relativity versus Innate Ideas: The Origins of the Sapir-Whorf Hypothesis in German Thought*. Hague. Paris: Mouton, 1972.
- Sapir, Edward. "Language and Environment." *Am. Anthropol.* 14, no 2 (1912): 226-242.
- Sapir, Edward. *Language: an Introduction to The Study of Speech*. New York: Harcourt, 1921.
- Sapir, Edward. *Language, Culture, and Personality*. Editör David. G. Mandelbaum, Berkeley, Los Angeles, California: University of California Press, 1949.
- Sharifian, Farzad. "Cultural Linguistics and Linguistic Relativity." *Language Sciences* 59, (2016): 83-92. Erişim Tarihi: 28 Mayıs 2021. doi:10.1016/j.langsci.2016.06.002.
- Underhill, James. M. *Humboldt, Worldview and Language*. Edinburg: Edinburg University Press, 2009.
- Uygur, Nermi. *Dilin Gücü*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1994.
- Whorf, Benjamin Lee. *Language, Thought and Reality*. New York: Press of Massachusetts Institute of Technology, 1959.
- Wolff, Phillip ve Holmes, Kevin J. "Linguistic Relativity." *Cognitive Science*, 3(2011): 253-265. Erişim Tarihi: Haziran 28, 2022. doi:10.1002/wcs.104.